



ตำแหน่งสังฆปริณายกและการปกครองคณะสงฆ์ก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การปกครองคณะสงฆ์เริ่มมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล แต่เป็นลักษณะอาจารย์ปกครองศิษย์ ยังไม่มีระเบียบแบบแผนในการปกครอง กล่าวคือพระเถระผู้ใหญ่องค์ใดมีความรู้ความสามารถทรงคุณธรรมเป็นที่เคารพนับถือของพระสงฆ์ทั้งปวง ก็จะได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้าปกครองพระสงฆ์ผู้นั้น จะเห็นได้ว่า เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ได้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งแรก ปรากฏว่าพระกัสสปเถระได้เป็นประธานในการทำปฐมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์¹ อาจกล่าวได้ว่า พระกัสสปเถระได้รับการสมมุติให้เป็นสังฆปริณายกองค์แรกตั้งแต่นั้นมา² เมื่อสิ้นพระกัสสปเถระแล้ว คงจะมีพระมหาเถระองค์อื่น ๆ ที่ได้รับการสมมุติให้เป็นสังฆปริณายกต่อ ๆ กันมาอีกหลายองค์ เพราะในครั้งนั้นพระพุทธศาสนาเป็นแต่เพียงลัทธิศาสนาหนึ่งซึ่งประชาชนบางกลุ่มเลื่อมใสศรัทธา และพระมหากษัตริย์บางพระองค์ทรงให้ความอุปถัมภ์เท่านั้น พระพุทธศาสนายังมิได้เป็นศาสนาประจำสำหรับประเทศไทยใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ

ต่อมาอีกประมาณ 200 ปีเศษ หลังจากที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชกษัตริย์ในราชวงศ์โมริยะ ได้ทรงครองแคว้นมคธ ตั้งราชธานีอยู่ ณ ปาตลีบุตรมหานคร พระองค์ทรงมีพระเชษฐาภาพ ทรงแผ่ขยายราชอาณาจักรอย่างกว้างขวางครอบคลุมแคว้นต่าง ๆ มากมาย และทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงปฏิญาณพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภกยกย่องพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติเป็นครั้งแรก พระภิกษุสงฆ์ได้รับพระราชทานพระราชมณเฑียรเป็นประจำ ครั้งนั้นปรากฏว่ามีพวกเดียรถีย์หรือชนกับวชนอกพระพุทธศาสนาเห็นว่า พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์ได้รับความเอาใจใส่จากพระเจ้าแผ่นดิน มีความเป็นอยู่ดีกว่าพวกตน จึงคบคิดกันปลอมตนเข้าบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา เพื่อแสวงหาลาภยศและความสะกดกลบยาบ ได้แสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ชัดแจ้งในการ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนี (พรหมสาร) วิจารณ์สารนิพนธ์เรื่อง ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2457), หน้า 29.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนี (พรหมสาร) วิจารณ์สารนิพนธ์เรื่อง ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 1.

ทำสังฆกรรม เช่น อุโบสถกรรม เป็นต้น แต่พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาตั้งข้อรังเกียจไม่ร่วม
 อุโบสถสังฆกรรมกับพวกพระเดียรถีย์เหล่านั้น ทำให้บางวัดขาดอุโบสถสังฆกรรมเป็นเวลาหลายปี
 เช่นวัดโศภการามชาคนานถึง 7 ปี¹ จึงเกิดความแตกร้างขึ้นในสังฆมณฑล พระเจ้าอโศกมหาราช
 จึงทรงใช้พระเชษฐานุภาพแห่งพระมหากษัตริย์ก่าจิกพวกเดียรถีย์ออกจากสังฆมณฑลในพระราชอาณาเขต
 ของพระองค์ ต่อมาใน พ.ศ. 236 ทรงพระดำริให้พระภิกษุสงฆ์ร่วมกันทำสังคายนาครั้งที่ 3 ทรง
 อาราธนาพระโมคคัลลิตกิสเถระเป็นประธาน ทำที่เมืองปาตลีบุตร ทรงวางระเบียบธรรมวินัยให้
 รวมเป็นลัทธิอย่างเดียวกัน จนกระทั่งพระพุทธศาสนาที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปการะทำนุบำรุง
 ได้ประดิษฐานตั้งมั่นคงนับตั้งแต่นั้นมา อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการทำสังคายนาเป็นครั้งที่ 3 แล้วก็ยัง
 คงมีพวกเดียรถีย์เข้าปลอมบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาอีกเป็นจำนวนมาก จึงจำเป็นต้องอาศัย
 พระราชานุภาพของพระเจ้าอโศกมหาราชช่วยป้องกันให้สังฆมณฑลพ้นจากความเสื่อมเสีย ดังนั้นจึงอาจ
 กล่าวได้ว่าประเทศใดที่มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ การปกครองคณะสงฆ์ของประเทศนั้น
 จึงต้องอาศัยพระราชอำนาจฝ่ายพระราชอาณาจักรช่วยอุปถัมภ์เกื้อกูลด้วย พระพุทธศาสนาของประเทศ
 จึงจะตั้งมั่นคงอยู่ชั่วกาลนาน²

เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย พระภิกษุสงฆ์จึงนำไปประดิษฐานยังนานาประเทศ
 และเพื่อให้พระพุทธศาสนาตั้งมั่นคงอยู่ได้ ประเทศต่าง ๆ เหล่านี้จึงจำเป็นต้องอาศัยพระราชอำนาจ
 ของพระเจ้าแผ่นดินช่วยปกป้องคุ้มครองให้พ้นจากการรุกรานของพวกเดียรถีย์และป้องกันมิให้มีการแตก
 แยกภายในเกิดขึ้น ทั้งนี้เพราะชนบทรอบนิยมประเพณีตลอดจนอัชฌาศัยใจคอของประชาชนในประเทศ
 ที่รับพระพุทธศาสนามาประดิษฐาน กับชนบทรอบนิยมประเพณีของประเทศผู้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแพร
 ย่อมต่างกัน เช่น พระมหินทรเถระชาวมัธยมประเทศ นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานยังลังกาทวิป
 พระโสณะและพระอุตระ นำพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศไทย เป็นต้น เมื่อประเทศที่รับ
 พระพุทธศาสนา เช่น ไทย พม่า ลังกา ลาว มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติแล้วจึงมีสังฆบริษัท
 เกิดขึ้น ประเทศเหล่านี้แม้จะมีศาสนาเดียวกันแต่ชนบทรอบนิยมประเพณีต่างกัน ฉะนั้นการปกครอง
 สังฆมณฑลของพระพุทธศาสนาที่มาประดิษฐานยังนานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบแผนประเพณีนิยม

¹ แสง มนวิฑูร เปรียญ (ผู้แปล), ชินกาลมาลีปกรณ์ (พระนคร : มิตรนราการพิมพ์, 2510),
 หน้า 58.

² พระมหาวิชาธรรม (ผู้แปล), รามัญสมณวงศ์, แปลจาก จากฤคีสลากัลยาณี (พระนคร :
 โรงพิมพ์ไทย, 2455), หน้า 2 - 5.

ของประเทศนั้น ๆ¹ การปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเกี่ยวข้องกับราชการแผ่นดิน นับตั้งแต่การวางแบบแผน ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนการตั้งพระสังฆปริณายกให้มีสมณศักดิ์ลั่นกันลงมาตามลำดับ การฝ่ายพระพุทธรักษารและฝ่ายพระราชอาณาจักรจำต้องกลมเกลียวกันไป พระพุทธศาสนาจึงจะประดิษฐานมั่นคงในประเทศนั้น ๆ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาจะเจริญรุ่งเรืองได้ต้องอาศัยความเลื่อมใสศรัทธาและความอุทิศตนเกื้อกูลจากพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงเป็นศาสนูปถัมภก นับเป็นจุดเริ่มต้นที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์เพียงพระองค์เดียว พระสงฆ์เป็นพระสังฆปริณายกหรือต่อมาเรียกว่าสมเด็จพระสังฆราชนั้น ไม่ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ ลักษณะที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์จะดำเนินมาเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงมอบอำนาจให้พระสังฆปริณายก (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) ทรงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์โดยเด็ดขาดพระองค์เดียว

ตำแหน่งสังฆปริณายกและการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงสุโขทัย

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงสุโขทัยตอนต้น ยังไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอนเช่นในปัจจุบันนี้ กล่าวคือ ได้แบ่งแยกการปกครองเป็นหลายพวก ในหมู่พระสงฆ์แต่ละพวกพระเถระองค์ใดมีอาวุโสสูงสุดมีศิษย์เคารพนับถือมาก พระเถระองค์นั้นก็จะได้เป็นหัวหน้าพระสงฆ์หมู่นั้น แต่ละหมู่ไม่ขึ้นแก่กันต่างฝ่ายต่างปกครองกันเอง นับว่าการปกครองคณะสงฆ์ครั้งนั้นยังมิได้รวมกันเป็นปึกแผ่นมั่นคง จนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดินในสมัยกรุงสุโขทัยทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ทรงเอาพระทัยใส่และทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทำให้การปกครองคณะสงฆ์ในระยะต่อมามั่นคงกว่าเดิม พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งพระสงฆ์องค์หนึ่งองค์ใดเป็นหัวหน้า มีตำแหน่งสูงสุดในคณะสงฆ์ทั้งหมดเรียกพระสงฆ์องค์นั้นว่า พระสังฆราช จะเห็นได้จากพระบรมราชานุญาต ท่อนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องตำแหน่งพระสังฆราช ความว่า

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณ

"...ตำแหน่งพระสังฆราชนั้น เดิมแต่ก่อนอย่างธรรมเนียมในสยามประเทศนี้แลเมืองอื่น ๆ ไกลเคียงกัน บ้านคาเปนเมืองมีพระสงฆ์ เป็นที่นับถือโดยปกติ คนในพื้นที่บ้านเมืองนั้นย่อมมีจารีตมา คือ พระมหาเถรเจ้าองค์ใดซึ่งพระเถรานุเถรผู้น้อยผู้ใหญ่ว่าเจ้าหมู่เจ้าคณะในพระพุทธรูปศาสนาเป็นอันมาก พร้อมใจกันนับถือบูชาว่า เป็นผู้ประกอบด้วยดีแลสัญญาศรัทธาที่ควรจะเป็นประธานที่พึงแก่พระสงฆ์ ทั้งปวง แลราชสกุลทั่วราชอาณาจักรในการสั่งสอนแนะนำให้ปฏิบัติการกุศลในพระพุทธรูปศาสนาได้ด้วยดีแล้ว ในพระเจ้าแผ่นดินก็พร้อมกับความศรัทธา ย่อมแต่งตั้งพระมหาเถรเจ้าองค์นั้นให้มีอิศริยยศนับถนัดศักดิ์ ใหญ่อย่างสูงกว่าพระสงฆ์ทั้งปวง เรียกนามว่า พระสังฆราชเยี่ยงอย่างนี้มีมานาน..."¹

สมณศักดิ์ในสมัยกรุงสุโขทัยแบ่งเป็น 3 ชั้น ชั้นที่ 1 เรียกว่าพระสังฆราช หรือพระสังฆราชา ชั้นที่ 2 เรียกว่า ปู่ครู หรือพระครู ชั้นที่ 3 เรียกว่า พระมหาเถระและพระเถระ ดังปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง พ.ศ. 1835 ความว่า"... ที่พระนครสุโขทัยมีสังฆราช มีปู่ครู มีมหาเถระ และมีเถระ..."² นอกจากนั้นยังมีผู้กล่าวถึงพระมหาเถระหรือพระสังฆราชว่า ปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง สันนิษฐานว่า พระสังฆราชอาจมาจากลังกาทวีป โดยนำระเบียบแบบแผนของคณะสงฆ์ ซึ่งได้ตั้งมั่นในลังกามาเผยแพร่และได้รับความอุปถัมภ์จากพ่อขุนรามคำแหง ผู้ทรงยกย่องพระพุทธรูปศาสนา ให้เป็นศาสนาประจำชาติ³

พระสังฆราช เป็นตำแหน่งสังฆปริณายกชั้นสูงสุดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้ง มีหน้าที่ปกครองดูแลการคณะสงฆ์ในเมืองใดเมืองหนึ่ง ทั้งนี้เพราะลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในระยะนี้มีลักษณะเช่นเดียวกับวิธีการปกครองพระราชอาณาจักร⁴ กล่าวคือ เมื่อสุโขทัยเป็นราชธานีได้แบ่งการปกครองเป็นหลายเมือง เมืองใหญ่เมืองหนึ่งมีพระสังฆราชประจำองค์หนึ่ง เป็นสังฆปริณายกบังคับบัญชาการคณะสงฆ์ตลอดเขตเมืองนั้น อำนาจมีอยู่แต่เฉพาะในเมืองที่ตนปกครอง ฉะนั้นพระสังฆราชสมัยนี้จึงมีหลายองค์ในคราวเดียวกัน เรียกแต่ละองค์ว่าพระสังฆราชาเป็นเจ้าคณะของเมืองนั้น ๆ ปรากฏในทำเนียบชั้นหลังยังเรียกเจ้าคณะเมืองว่าพระสังฆราชาอยู่หลายเมือง (ต่อมาเปลี่ยนเรียกเป็นสังฆาโมกข์ในรัชกาล

¹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 52, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, สมุดไทยคำ เรื่องตำแหน่งพระสังฆราช

² ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 : จารึกกรุงสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500),

หลักที่ 1 หน้า 9.

³ H.C. Quaritch Wales, Ancient Siamese Government and Administration (London : Bernard Quaritch, LTD, 1934), P.241.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์, หน้า 6.

ตำแหน่งพระสังฆราชใหม่ ได้มีใต๋ก่องของกรมเขียนไทยสยามประเทศ

ได้เมืองอื่น ๆ ได้ก็ยกทัพมีศกเป็นเมืองมีพระสงฆ์ไปอยู่ที่นั่น

โดยปรกติกมนใหม่ตามเมืองใหม่ ยังมีที่รักมากคือพระมหาเถรเจ้าองค์ใด

ซึ่งพระเถรนั้นได้มีชื่อใหญ่เจ้าหน้กาคณะไมพร ขาดสวณฺหาไมพรเถร

พร้อมใจกันถือเอาว่าเป็นผู้ประกอบกิจศึกได้บุญครั้งเวทนิคมการจะเป็น

ประตันทิ้งแก่พระสังฆราชบ้าง แดกรชกกทั้งราชกุลไมการสังฆ

แห่งอันให้ปฏิรูปกกลกศกไมพรพิทธะศักดิ์กลศกยดีแล้ว ไมพรค้ำ

แต่ฝึกฝึกพร้อมกยความศกเรือกยก็ ยังมีใต๋ก่องพระมหาเถรเจ้า

องค์ใหม่มีชื่อเรียกกันทั่วทุกเมืองใหญ่ของสงกว่าพระสังฆ

ทั้งปวงเรียกกันว่าพระสังฆราชเป็นของที่มีคุณ . ครั้นเมื่อ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ในระยะนี้ยังไม่ชื่อเฉพาะหรือราชทินนามสำหรับตำแหน่ง พระสังฆราช เรียกกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า พระสังฆราชา หรือพระสังฆราชประจำเมืองนั้น ๆ¹

ตำแหน่งสังฆปริณายกทรงลงมาจากราชสังฆราช คือ ปู่ครู หรือที่เรียกว่าพระครูในัจจุบันนี้ ในเมืองใหญ่เมืองหนึ่งนอกจากมีพระสังฆราชเป็นประมุขสงฆ์แล้ว ยังมีปู่ครูเป็นผู้ช่วยอีกด้วย ถ้าเป็นเมือง เล็กปู่ครูทำหน้าที่เป็นประมุขสงฆ์ของเมืองนั้นเพียงองค์เดียวคือไม่มีพระสังฆราช นอกจากนั้น ปู่ครู ของเมืองในราชธานียังทำหน้าที่ปกครองดูแลพระสงฆ์ต่างชาติอีกด้วย เช่น พระสงฆ์มอญและลาวเป็นต้น ฉะนั้นปู่ครูจึงมี 2 ประเภท คือ ปู่ครูที่เป็นผู้ช่วยพระสังฆราชในหัวเมืองใหญ่ ซึ่งอาจมีเมืองหลายองค์ และปู่ครูผู้เป็นประมุขสงฆ์ในเมืองเล็กซึ่งมีเมืองละองค์เดียว ปู่ครูเป็นตำแหน่งสังฆปริณายกที่พระเจ้าแผ่นดิน ทรงแต่งตั้ง เช่นเดียวกับตำแหน่งพระสังฆราช

นอกจากตำแหน่งพระสังฆราชและปู่ครูแล้ว ยังมีพระมหาเถระและพระเถระ ซึ่งหมายถึง พระภิกษุสงฆ์ผู้มีอายุพรรษาหรือมีความรู้ความสามารถ เป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป แต่มิใช่เป็น สมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้ง

ตำแหน่งพระสังฆราช และปู่ครูหรือพระครูนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรง สันนิษฐานว่า ได้รับอิทธิพลมาจากยศพราหมณ์² กล่าวคือ ก่อนที่สุโขทัยจะเป็นราชธานี เป็นเวลาที่ขอม เป็นใหญ่อยู่ในสยามประเทศขณะนั้น และมีพราหมณ์อยู่เป็นจำนวนมาก พราหมณ์เหล่านี้มียศเป็นพระราชาครู และพระครู มีหน้าที่สั่งสอนขนบธรรมเนียมประเพณี และรับราชการปฏิบัติภารกิจข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร มิได้เกี่ยวข้องกับกษัตริย์ ครั้นเมื่อสุโขทัยเป็นราชธานี ศติพราหมณ์เช่นนี้ยังคงแพร่หลายอยู่ในดินแดน แถบนั้น และเมื่อมีพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนามากขึ้น ประกอบกับพระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสศรัทธา ในพระพุทธศาสนา ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระสงฆ์ไทยมียศศักดิ์เช่นเดียวกับพราหมณ์เมื่อทรงเทียบ กับยศพราหมณ์แล้ว จึงทรงตั้งตำแหน่งสังฆปริณายก เป็นพระสังฆราชและปู่ครูตามลำดับ ไม่เรียกพระสังฆราช

¹ ราชทินนามสำหรับตำแหน่งพระสังฆราช เริ่มมีครั้งแรกในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย ปัจจุบันนี้ พระสังฆราชมีราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ใช้สำหรับพระสังฆราชที่ได้ เป็นเจ้านาย ถ้าเป็นเจ้านายมีชื่อเรียกเป็นพิเศษต่างหาก เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์, หน้า 6

ว่าพระราชครูตามอย่างพราหมณ์ เพราะเหตุว่า พระสงฆ์เป็นใหญ่มีหน้าที่เพียงบังคับบัญชาการใน คณะสงฆ์เท่านั้นมิได้เกี่ยวข้องกับฝ่ายพระราชอาณาจักรเหมือนอย่างพราหมณ์ ส่วนตำแหน่งปุครุนั้น เทียบกับตำแหน่งพระครูของพราหมณ์ ต่อมาได้เปลี่ยนเรียกเป็นพระครูในคอนปลายสมัยกรุงสุโขทัย นั้นเอง

อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ของพระสังฆราชสมัยกรุงสุโขทัย พระสังฆราชไม่ทรงมี อำนาจโดยเด็ดขาด เพราะตามปรกติแล้วพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้รับภาระจัดการคณะสงฆ์ พระองค์เอง เช่น การแต่งตั้งหรือถอดถอนพระราชาคณะเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดิน พระสังฆราช มีหน้าที่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน แต่มีบางครั้งที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมอบ อำนาจการปกครองคณะสงฆ์ให้แก่พระสังฆราช พระสังฆราชของคตินั้นจึงทรงมีอำนาจในการคณะสงฆ์ เต็มที่ เช่น ปรากฏในศิลาจารึกวัดป่าแดง จ.ศ. 768 (พ.ศ. 1949) พระมหาธรรมราชาที่ 3 ทรงแต่งตั้งให้พระสังฆราชองค์หนึ่ง มีอำนาจในการแต่งตั้งหรือถอดถอนเจ้าอาวาสของวัดและสามารถ ระบุอธิกรณ์ต่าง ๆ ได้เด็ดขาด พระสังฆราชองค์นี้ได้แต่งตั้งเจ้าอาวาสวัดกัลยาณาราม และชำระ อธิกรณ์ที่เกิดขึ้น ความในศิลาจารึกมีดังนี้

"...ครั้งเมื่อพระสังฆปริณายก นามว่า พระบรมครูตีโลกกิลกะศิริตันศีลคันชวันวาสิ ธรรมกิตติสังฆราชมหาสามีเจ้า เจ้าคณะอริญญวาสี ได้ตั้งพระมงคลวิลาสมหาเถรเป็นเจ้าอาวาสวัด กัลยาณาราม เป็นครั้งที่ 2 คือ ครั้งที่ 1 เมื่อพระสังฆปริณายกนี้ยังดำรงตำแหน่งเป็นสังฆราชได้ ตั้งพระเถรองค์เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้มาครั้งหนึ่งแล้ว แต่มีพระเถรอีก 2 องค์คือ พระสารีบุตรมหาเถร แลพระพุทธรวงค์มหาเถร ไม่มีความเห็นชอบด้วยในการที่พระสังฆราชตั้งพระมงคลวิลาส เป็นเจ้าอาวาส จนเป็นเหตุเกิดวิวาทาธิกรณ์ขึ้น

เพื่อให้คนทั้งหลายทราบเหตุที่ท่านมีอำนาจตั้งมหามงคลวิลาสเป็นเจ้าอาวาสในวัดกัลยาณ าราม ครั้งที่ 2 นี้ได้ ท่านจึงได้เล่าประวัตินี้ไว้ให้ทราบกล่าวตั้งแต่ เมื่อ จ.ศ. 705 (พ.ศ. 1886) ครั้งท่านยังเป็นศิษย์ของ พระมหากัลยาณเถรเจ้าอาวาสวัดป่าแดงอยู่ จนถึงเมื่อ จ.ศ. 723 พระมหา กัลยาณเถรอาพาธหนัก และทราบว่าคงถึงมรณภาพแน่นอนจึงให้ภิกษุสงฆ์มาประชุมกัน และถามที่ ประชุมว่า จะเห็นพระเถรรูปใดที่สมควรจะรับตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดงแทนได้ ที่ประชุมได้ อุบัติโลกทั่วท่านให้เป็นเจ้าอาวาสแทน แลเวลาที่พระธรรมราชาที่ 1 เจ้าเมืองสุโขทัยได้เสด็จมา กระทำสักการบูชาพระศพพระมหากัลยาณเถร ก็ได้ทรงตั้งให้ท่านเป็นเจ้าอาวาสในวัดป่าแดงอีก แล

ให้เป็นเจ้าคณะในอรัญวาสีด้วย ทั้งแต่ท่านได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าคณะในอรัญวาสี ท่านได้ตั้งเจ้าอาวาสในวัดกัลยาณนารามมาแล้วถึงสองสามองค์ก็มีได้มีผู้ใดคัดค้าน จนถึงได้ตั้งพระมงคลวิลาสเป็นเจ้าอาวาส จึงได้มีวิวาทาธิกรณ์เกิดขึ้น

เพราะเหตุนี้ (เหตุที่เกิดอธิกรณ์ขึ้นขึ้นในระหว่างคณะสงฆ์) พระมหาธรรมราชาที่ 3 เจ้าเมืองสุโขทัย จึงมีพระราชโองการในที่ประชุมพร้อมด้วยพระราชมารดา หมุ่เสนา อำมาตย์ ราชบัณฑิตแล ภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ทรงตั้งพระบรมครูสังฆราชคือตัวท่านให้เป็นสังฆปริณายก ทั้งพระราชทานอำนาจอันสิทธิขาดที่จะระงับอธิกรณ์ต่าง ๆ ได้เองในคณะอรัญวาสี ด้วยได้รับราชอำนาจดังกล่าวมา พระบรมครูจึงได้ตั้งพระมงคลวิลาสมหาเถรเป็นเจ้าอาวาสในวัดกัลยาณนารามอีกครั้งหนึ่งได้โดยเรียบร้อย..."¹

จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งพระสังฆราชในสมัยกรุงสุโขทัยซึ่งมีอยู่หลายองค์ในคราวเดียวกันนั้น มีอำนาจปกครองดูแลการคณะสงฆ์ได้เฉพาะในเมืองที่ตนประจำอยู่เท่านั้น พระสังฆราชหรือพระสังฆราชาของทุกเมืองมีอำนาจเสมอเท่าเทียมกัน แต่พระสังฆราชของเมืองในเขตราชธานีคงมีศักดิ์ศรีดีกว่าพระสังฆราชตามหัวเมืองไกล ๆ ด้วยเหตุว่าอยู่ใกล้ชิดกับพระเจ้าแผ่นดินมากกว่า และเป็นທີ່เคารพนับถือของคนในเมืองหลวง แต่พระสังฆราชของทุกเมืองต้องมาขึ้นกับพระเจ้าแผ่นดิน เพราะพระสังฆราชยังไม่มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์โดยเด็ดขาด การคณะสงฆ์ในครั้งนั้นก็ยังไม่รวมกันมันคงนัก เนื่องจากแบ่งแยกการปกครองเป็นหลายเมือง หัวเมืองไกล ๆ คงจะไม่ได้รับความดูแลเอาใจใส่จากพระเจ้าแผ่นดินเท่าที่ควร

การปกครองคณะสงฆ์ตอนปลายสมัยกรุงสุโขทัย มีลักษณะผิดแผกจากเดิม 2 ประการคือ มีการแบ่งการปกครองคณะสงฆ์เป็น 2 ฝ่าย และมีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามสำหรับพระสังฆปริณายก

หลังรัชสมัยพญารามคำแหงมหาราชประมาณ 70 ปี ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาลิไทย พระสงฆ์แบ่งเป็น 2 คณะ คือ คามวาสี และ อรัญวาสี² แต่เดิมมาพระสงฆ์พวกเดียวกันคือ คามวาสี ต่อมาเมื่อพระสงฆ์ไทยรับการอุปสมบทตามลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาเผยแพร่ในกรุงสุโขทัยมีจำนวน

¹ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 : จารึกกรุงสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500), แผ่นที่ 1, 3, หน้า 153 - 6.

² สมเด็จพระมหาเถรญาณมุนี, ตำนานคณะสงฆ์, หน้า ๕.

มากขึ้น จึงเกิดเป็น 2 คณะ พระสงฆ์รับลัทธิลังกาวงศ์เข้ามานี้เป็นพวกอริยวาสี คือ พระสงฆ์
 ขอบอยู่สันโนชตามป่าตามเขาไม่เข้ามาอยู่ในเมือง ดังปรากฏในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง จ.ศ. 1905
 ว่า พระมหาธรรมราชาลิไทย ทรงจัดให้พระมหาสามีสั่งฆราวาสที่มาจากลังกา อยู่ ณ อริยญิกประเทศ
 คือ อัมพวนาราม วัดสวนมะม่วง นนทบุรี ความในศิลาจารึกมีว่า

"...สมเด็จพระบรมพิตรทวีสี่ไซ้ฉันทิตไปอาราธนา พระมหาสามีสั่งฆราวาสอันกอบด้วย
 ศิลาจริยานุวัตร ทรงพระไตรปิฎกจบมีศิลปศาสตร์รอบรู้กระบิดทำหรับฉบับโบราณาจารย์ครบทุกประการ
 อันประเสริฐ ซึ่งสถิตย์อยู่ในนครจันทระเขตรในประเทศเกาะลังกาทวีปสิงหฬภามาสู่กรุงศรีสัตนาโดย
 พระองค์จึงมีรับสั่งให้ศิลาปนายช่างปลุกกุฎิวีหารระหว่างป่ามะม่วงอันมีในทิศประจิมเมืองสุโขทัย..."¹

การจัดการคณะสงฆ์เป็น 2 ฝ่ายครั้งนั้นถือเอาฐานะในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก คือ
 คณะฝ่ายขวาจัดเป็นคณะคามวาสี พระภิกษุสงฆ์เล่าเรียนคันถธุระ ศึกษาพระธรรมวินัยคำสั่งสอนของ
 พระพุทธเจ้า พระภิกษุสงฆ์อยู่ตามอารามในเมือง คณะนี้คือพระสงฆ์พวกเดิมที่มีอยู่ในกรุงสุโขทัย
 ส่วนคณะฝ่ายซ้าย จัดเป็นคณะอริยวาสี พระภิกษุสงฆ์เล่าเรียนวินัยสัสนาธุระ เรียนวิธีฝึกหัดใจตนเอง
 ให้ปราศจากกิเลส อยู่ในอารามคามป่าตามเขาที่สงบ พระสงฆ์พวกหลังนี้คือพวกที่รับลัทธิลังกาวงศ์
 เข้ามานั่นเอง

ส่วนประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามสำหรับพระสังฆปริณายกนั้นได้เริ่มมีขึ้น
 เป็นครั้งแรกในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย นี้เอง กล่าวคือ คณะคามวาสีหรือคณะฝ่ายขวามี
 พระสังฆราชปกครองเรียกว่าพระสังฆราชา ส่วนคณะอริยวาสีหรือคณะฝ่ายซ้าย มีพระสังฆราชปกครอง
 เรียกว่า พระครูธรรมราชา²

ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามสำหรับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์นี้ เป็นประเพณี
 ของทุกประเทศที่มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐาน
 ว่า ลังกาเป็นประเทศที่มีประเพณีนี้ก่อน เพราะราชทินนามสมณศักดิ์ในประเทศไทย เพิ่งมีเป็นครั้งแรก
 ในสมัยกรุงสุโขทัยตอนปลาย ซึ่งในเวลานั้นกำลังนิยมแบบแผนและลัทธิสังฆ์แบบลังกา ลังกาเป็นประเทศ
 แรกที่มีประเพณีเช่นนี้ และไทยได้แบบมาจากลังกา

¹ ประชุมศิลาจารึกภาคหนึ่ง : กรุงสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500), หลักที่ 4
 หน้า 57.

² พระราชพงศาวดารเหนือ (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2501), หน้า 18.

เหตุที่กล่าววาลังกาเป็นประเทศแรกที่มีประเพณีการตั้งราชทินนามสำหรับพระภิกษุสงฆ์
 ทั้งนี้เพราะใน จ.ศ. 837 (พ.ศ. 2108) /พระเจ้ารามาธิบดีกษัตริย์แห่งกรุงหงสาวดีทรงมีพระราช
 ประสงค์จะรวมพระภิกษุสงฆ์ในรามัญประเทศ ซึ่งมีลัทธิปฏิบัติต่างกันให้เป็นนิกายเดียวกัน จึงทรงส่ง
 พระเถระกรุงหงสาวดีออกไปขอแลกเปลี่ยนที่ลังกา พระเจ้าภูวเนกพาหุ พระเจ้ากรุงลังกา ทรงจัดการให้
 พระเถระมอญเหล่านั้นขอแลกเปลี่ยน แล้วทรงมีรับสั่งให้มนตรีเข้าไปรับพระราชทานอาหารบิณฑบาตใน
 พระราชวัง เมื่อทรงประเคนไทยธรรมเสร็จแล้วมีรับสั่งว่า

"...เหตุการณ์ที่โยมได้ถวายไทยธรรมครั้งนี้ กิตติศัพท์นั้นก็จะเสื่อมสิ้นไปเสียโดยเร็วพลัน
 เหตุฉะนั้นโยมจะถวายนามบัญญัติแก่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลาย ซึ่งนามบัญญัตินั้นนั้นและจักดำรงอยู่ตราบเท่า
 อายุขัยของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลาย..."¹ ครั้นทรงรับสั่งดังนี้แล้วจึงพระราชทานนามพระเถระทั้งหลาย
 เช่น พระโมคคัลลานเถระได้ราชทินนามว่า พระศิริสังข์ไพรีสามิ พระกุมารกัสสปเถระได้ราชทินนาม
 ว่าพระกิตติศิริเมฆสามิ เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า ในลังกามีประเพณีการตั้งราชทินนามสมณศักดิ์มาก่อน
 นั้นนานแล้ว นอกจากนั้น สมณศักดิ์ชั้นพระสังฆปริณายกก็ได้แบบมาจากลังกา กล่าวคือ สมณศักดิ์ของ
 พระสังฆลังกามี 2 ชั้น ชั้นสูงเรียกว่า มหาสวามี ชั้นต่ำเรียกว่า สวามี ปรากฏตามจารึกของ
 พระมหาธรรมราชาลิไทย ว่า เมื่อ พ.ศ. 1904² ได้ทรงอาราธนาพระเถระมาจากลังกา
 และได้ทรงแต่งตั้งให้เป็น "พระมหาสวามีสังฆราช" ปกครองคณะสงฆ์ในพระนครสุโขทัย ซึ่งหมายความว่า
 การที่ใช้ศัพท์มหาสวามีกับสังฆราชควบกันเช่นนี้ ทำให้เห็นได้ว่าเทียบ 2 ตำแหน่งนั้นตรงกัน นับเป็น
 การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการมีราชทินนามสำหรับสมณศักดิ์หรือตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์แปลก
 ออกไปจากการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยแรก ๆ และประเพณีการมีราชทินนามสำหรับสมณศักดิ์และ
 ตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์ครั้งนี้นี้ยังคงใช้กันต่อ ๆ มา เพราะปรากฏระเบียบการปกครองคณะ
 สงฆ์และราชทินนามสำหรับสังฆปริณายกดังต่อไปนี้³

¹ พระมหาวิชาธรรม (ผู้แปล) รามัญสมณวงศ์ แปลจากจากฤทธิลาภกัลยาณี (พระนคร :
 โรงพิมพ์ไทย, 2455), หน้า 68 - 9.

² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : โรงพิมพ์สี่พร,
 2511), หน้า 57.

³ เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ วุฒิไกร, ตำนานพระอารามและตำแหน่งสมณศักดิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย,
 2457), หน้า 37.

ฝ่ายขวา

(คณะคามวาสี)

พระสังฆราชา

อยู่วัดมหาธาตุ

พระครูธรรมไตรโลก

อยู่วัดเขาอินทรแก้ว

พระครูยาโชค

อยู่วัดกุหยานใหญ่

พระครูธรรมเสนา

ไม่ปรากฏวัด

ฝ่ายซ้าย

(คณะอรัญวาสี)

พระครูธรรมราชา

อยู่วัดไตรภูมิป่าแก้ว

พระครูญาณไตรโลก

ไม่ปรากฏวัด

พระครูญาณสิทธิ์

ไม่ปรากฏวัด

ทำเนียบคณะสงฆ์ครั้งนี้คงจะไต่จกขึ้นในรัชกาลพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) และเป็น
ที่นำสังเกตุว่า ตำแหน่ง "พระมหาสวามีสังฆราชา" นั้น คงเป็นตำแหน่งพิเศษ ซึ่งเทียบได้กับ
"สมเด็จพระสังฆราช" ในปัจจุบัน อันเป็นตำแหน่งที่นอกเหนือไปจาก ตำแหน่งพระสังฆราชา เจ้าคณะ
ฝ่ายขวา และพระครูธรรมราชา เจ้าคณะฝ่ายซ้าย หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ตำแหน่งมหาสวามีสังฆราชา
เป็นตำแหน่งพิเศษที่สูงที่สุดกว่าพระสังฆราชาทั้งปวง

เท่าที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงสุโขทัยซึ่งยังมีได้รวม
เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แยกการปกครองเป็นเมือง ๆ ไป พระสงฆ์ในแต่ละเมืองก็เชื่อฟังคำบังคับ
บัญชาของพระสังฆราชหรือพระสังฆราชา พระสังฆราชทรงมีอำนาจเฉพาะในเมืองที่ตนปกครอง เท่านั้น
พระสังฆราชของทุก ๆ เมืองทรงมีอำนาจเท่าเทียมกัน แต่อำนาจหน้าที่ของพระสังฆราชนั้นมีความหมาย
แคบแต่เพียงว่า มีหน้าที่ดูแลปกครองคณะสงฆ์ให้สงบสุข ไม่ให้เกิดเรื่องวุ่นวายในคณะสงฆ์ หรือพระสังฆราช
เป็นหลักที่พระสงฆ์ทั้งปวง เคารพนับถือ มิได้มีอำนาจเฉพาะตัวที่จะแต่งตั้งหรือถอดถอนเจ้าอาวาสของวัด
หรือชำระอธิกรณ์ใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะอำนาจเหล่านี้เป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ที่จะทรงพิจารณาวินิจฉัย
ด้วยพระองค์เอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง พระสังฆราชทุกองค์คงปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของ
พระเจ้าแผ่นดิน

การที่พระสังฆราชไม่ทรงมีอำนาจปกครองคณะสงฆ์โดยเด็ดขาดเช่นนี้ เพราะเหตุว่าเมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี คณะสงฆ์ยังมีร่วมกันมั่นคง ต่อมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะทรงดำเนินการต่าง ๆ เพื่อให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ทรงจัดการเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ เกี่ยวกับตำแหน่งสังฆปริณายกหรือผู้เป็นประมุขสงฆ์ทั่วไป เมื่อการระเถลานั้นตกเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์จึงทรงใช้พระราชอำนาจของพระองค์บังคับบัญชาคณะสงฆ์ให้ดำเนินไปโดยเรียบร้อย มิฉะนั้นการคณะสงฆ์จะไม่สามารถตั้งมั่นคงอยู่ได้โดยปราศจากพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน

ตำแหน่ง สังกษปริณายกและการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในระยะแรกลักษณะการปกครองคณะสงฆ์คงเป็นไปตามแบบแผนสมัยกรุงสุโขทัย คือแบ่งการปกครองเป็น 2 คณะ คือ คามวาสีและอรัญวาสี ในระยะนี้เอง ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ลังกาวงศ์เจริญแพร่หลายมาก ประกอบกับพระสงฆ์นิกายเดิมคงจะมีน้อยลง ทุกที ดังปรากฏความในหนังสือตำนานโยนกกล่าวว่ ใน จ.ศ. 784 (พ.ศ. 1965) สมัยสมเด็จพระอินทราชา ได้มีพระสงฆ์ไทยหมู่หนึ่งพากันออกไปประเทศลังกา เพื่ออุปสมบทแปลงเป็นสิ่งทพนิกาย ในสำนักพระวันรัตมหาเถระ ได้ศึกษาพระธรรมวินัยอยู่ในลังกาหลายปีจึงกลับมากกรุงศรีอยุธยา และได้นิมนต์พระมหาเถระชาวลังกามาด้วย 2 รูปคือ พระมหาวิกรมพาหุ และพระอุคมปัญญา พระสงฆ์ที่กลับมากรุงศรีอยุธยานี้ได้แยกย้ายกันไปตั้งนิกายลังกาขึ้นอีกนิกายหนึ่งเรียก วันรัตวงษ์ แปลเป็นภาษาไทยว่า คณะป่าแก้ว ฉะนั้นพระสงฆ์คณะป่าแก้วจึงมีขึ้นครั้งนั้นเป็นครั้งแรก แต่ความตามปรากฏทางเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองพัทลุง วัดนิกายป่าแก้วนี้มีมากทางเมืองเหล่านั้น อาจเป็นเพราะพระสงฆ์นิกายนี้มาแพร่หลายทางหัวเมืองเหล่านั้นก่อนแล้วจึงขึ้นมาถึงกรุงศรีอยุธยา ซึ่งต่อมาจึงได้เรียกพระสงฆ์คณะป่าแก้วซึ่งขึ้นกับสมเด็จพระวันรัตว่าคณะใต้ พระสงฆ์นิกายนี้คงจะปฏิบัติเคร่งครัดกว่าพระสงฆ์ลังกาวงศ์ซึ่งมีอยู่ก่อน ทำให้มีผู้เลื่อมใสศรัทธามาก ฉะนั้นในระยะนี้พระสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยาจึงแบ่งเป็น 3 คณะ คือ คณะคามวาสี คณะอรัญวาสี และคณะป่าแก้ว¹

แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า ครั้งนั้นคณะสงฆ์แบ่งเป็น 2 คณะ คือ คณะเหนือและคณะใต้ เหตุที่แบ่งเป็น 2 คณะนั้นเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา คือใน จ.ศ. 946 (พ.ศ. 2127) พระเจ้าหงสาวดีมังไชยสิงห์ หรือนันทบุเรง เห็นพระนเรศวรเข้มแข็งในการสงคราม จึงออกอุบายลวงให้พระนเรศวรเสด็จไปกรุงหงสาวดี ให้พระยาเกียรติพระยารามเป็นไส้ศึกลงมารับเสด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง และแต่งกองทัพซุ่มดักทำร้าย พระยาเกียรติพระยารามนำความลับแจ้งต่อพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์ที่เมืองแครง พระมหาเถรคันฉ่องเห็นว่าพระนเรศวรจะทรงเป็นอันตรายโดยหาความผิดมิได้ จึงมาทูลความให้ทรงทราบ พระนเรศวรทรงน้อยพระทัย ทรงมีรับสั่งให้เรียกประทุมนายทัพนายกอง พระยาเกียรติพระยารามและกรมการเมืองแครง

¹ พระยาประชาภิจักรจักร, พงศาวดารโยนก (พระนคร : ฐสิน, 2498), หน้า 79.

กับให้หมื่นพระมหาเถรคันฉ่องและคณะสงฆ์มาตั้งเป็นสักขีพยานที่พลับพลา ไก่ศรีสแล้วเรื่องที่
พระเจ้าหงสาวดีออกอุบายลวงจะทำร้ายพระองค์ให้ที่ประชุมฟัง แล้วทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดิน
ประกาศแก่เทวดาท่อน้ำที่ประชุมว่า นับตั้งแต่นี้เป็นต้นไป กรุงศรีอยุธยาได้ขาดไมตรีกับกรุง
หงสาวดี มิได้เป็นมิตรกันดังแต่ก่อน¹ แล้วทรงปรารภถึงพระมหาเถรคันฉ่อง และพระยาเกียรติ
พระยาราม ทรงพระคำริว่า ถ้าอยู่ต่อไปในกรุงหงสาวดีจะไม่พ้นราชภัย จึงทรงชักชวนให้พญาชาติโยม
เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงระลึกถึงบุญคุณซึ่งมหาเถรคันฉ่องได้ช่วย
ให้พระราชโอรสพ้นจากอันตราย จึงทรงตั้งให้พระมหาเถรคันฉ่องเป็นสมเด็จพระสังฆราช ครอง
วัดมหาธาตุ มีราชทินนามว่า "สมเด็จพระอริยวงศญาณปริยัติวิราสังฆราชาธิบดี..." ครั้งนั้นจึงแบ่ง
พระสงฆ์เป็น 2 คณะ เรียกว่า คณะเหนือให้ขึ้นในสมเด็จพระอริยวงศญาณ และคณะใต้ให้ขึ้นใน
สมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชเดิมคณะหนึ่ง²

แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสไม่ทรงเห็นด้วยกับความในพระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาที่ว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงแต่งตั้งให้พระมหาเถรคันฉ่อง
เป็นสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระคำริว่า พระมหาเถรคันฉ่องเป็นชาวมอญ พูดภาษาไทยไม่ได้และไม่รู้อ
จักขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ถึงแม้จะมีพระคุณต่อพระนเรศวรมากสักเพียงใด ก็เป็นไปไม่ได้ที่จะได้
รับยศศักดิ์ถึงสมเด็จพระสังฆราช แม้เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือก็ไม่สามารถบังคับบัญชาการได้
และเป็นการฝ่าฝืนความนิยมของพระสงฆ์ทั่วไป อีกประการหนึ่งทรงพระคำริว่า นามสมเด็จพระอริยวงศญาณ
เป็นนามใหม่ ปรากฏภายหลังสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ถ้าจะกล่าวว่ สมเด็จพระมหาธรรมราชา
ทรงตั้งให้พระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระราชาคณะมอญอาจเป็นได้ การที่เข้าใจกันว่า พระมหาเถรคันฉ่อง
ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นอาจเป็นเพราะไปรคให้ไปอยู่วัดมหาธาตุซึ่งเป็นที่พักของสมเด็จพระ
สังฆราชตามประเพณีเดิม จึงทำให้เข้าใจผิดเช่นนั้น³

¹ รongศยามานนท์, คำเนียร เลชะกุล, และวิลาสวงค์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรี
อยุธยา (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515), หน้า 114.

² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : โรงพิมพ์คิวพร,
2511), หน้า 349.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานคณะสงฆ์, หน้า 14.

พระคำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส น่าจะเชื่อถือได้ เพราะไม่เคยปรากฏว่าสมเด็จพระสังฆราชเป็นชาวต่างชาติ ไม่รู้ขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ทำให้ไม่เป็นที่เคารพนับถือของพระสงฆ์ทั้งปวง และการที่แบ่งคณะสงฆ์ออกเป็นคณะเหนือคณะใต้ ครั้งพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามาในนี้อาจเป็นไปได้ เพราะปรากฏตามทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าและในชั้นหลัง ยังเรียกคณะสงฆ์ว่าคณะคามวาสี และคณะอรัญวาสี มิได้เรียกว่าคณะเหนือคณะใต้ เพิ่งมาเรียกคณะเหนือคณะใต้ในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า คณะสงฆ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ระยะเวลาแรกนี้จึงแบ่งเป็น 3 คณะ คือ คณะคามวาสี คณะอรัญวาสี และคณะป่าแก้ว

การที่แบ่งพระสงฆ์เป็น 2 คณะ คือ คณะเหนือและคณะใต้ ตามความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา นั้น คงจะมีขึ้นในชั้นหลัง เพราะปรากฏในทำเนียบสมณศักดิ์ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีตำแหน่งสังฆปริณายก 2 องค์ เรียกว่า "พระสังฆราชซ้ายขวา" สมเด็จพระอริยวงศ์ เป็นพระสังฆราชฝ่ายขวาว่าคณะเหนือ พระวันรัตน์ เป็นพระสังฆราชฝ่ายซ้ายว่าคณะใต้ แต่พระวันรัตน์โดยปกติมิได้เป็นสมเด็จพระทุกองค์ ส่วนพระสังฆราชฝ่ายขวานั้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศ์ทุกองค์ จึงเรียกว่า "สมเด็จพระสังฆราช" และเป็นมหาสังฆปริณายก มีศักดิ์สูงกว่าพระสังฆราชฝ่ายซ้าย คือ พระวันรัตน์แต่ก่อน ซึ่งทรงยกย่องเกียรติยศเป็นสมเด็จพระ แต่บางองค์เท่านั้น เพิ่งเป็นสมเด็จพระทุกองค์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์¹

ราชทินนามของตำแหน่งมหาสังฆปริณายกและของเจ้าคณะใหญ่ในสมัยนี้มีเป็นครั้งแรก 2 นามคือ พระพุทธโฆษาจารย์ และพระวันรัตน์ นามพระพุทธโฆษาจารย์ปรากฏในหนังสือพงศาวดารเหนือว่าอยู่ที่วัดเขารังแรง เมืองสวรรคโลก² และยังปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2218 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ อธิการอยู่ที่วัดเกษม แต่งหนังสือเรื่องราวไชวาทชาตก ถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช³

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงราชานุภาพ, ประวัติอริยสงฆ์วัดมหาธาตุ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2486), หน้า 2.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1 (พระนคร : กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2499), หน้า 27.

³ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเกษม, ราไชวาทชาตก (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450), หน้า 4.

นอกจากนั้นยังพบอีกว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ทรงมีพระราชปฐกา 8 ประการ ตรีสดาม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์องค์นี้เป็นพระอาจารย์ ของเจ้าฟ้าทศสันถย พระราชโอรสของพระเพทราชา¹ ฉะนั้นนามพระพุทธโฆษาจารย์นี้มีมานานแล้ว ส่วนนามพระวันรัตน์นั้น ปรากฏครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งสมเด็จพระวันรัตน์ได้ถวายพระพรขอพระราชทานโทษข้าราชการ และตามที่ มองซีเออร์ ลาดูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาเจริญพระราชไมตรีใน พ.ศ. 2230 กล่าวว่า ในแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น พระวันรัตน์เป็นสมเด็จพระสังฆราชที่มหาสังฆปริณายก²

สมเด็จพระยาค่างราชานุกาพทรงสันนิษฐานว่า นามพระพุทธโฆษาจารย์ และ พระวันรัตน์นั้นได้มาจากลังกา เพราะปรากฏนามพระพุทธโฆษาจารย์ ชาวเมืองพุทธคยาในมัธยมประเทศ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทางคัมภีร์ และแต่งหนังสือทางพุทธศาสนาไว้มากมาย เช่น อรรถกถาธรรมบท วิสุทธิมรรค ได้แปลอรรถกถาจากภาษาสิงหฬเป็นภาษาไทย ครั้นส่วนนามวันรัตน์นั้นเป็นราชทินนาม สำหรับสังฆปริณายกในลังกามาช้านานแล้ว คำว่าวันรัตน์นั้นแปลว่า ผู้ยินดีอยู่ในป่า ฉะนั้น จึงอาจ เป็นนามสำหรับสังฆปริณายกฝ่ายอรัญวาสี เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีในระยะแรก แบ่งการปกครอง คณะสงฆ์เป็น 2 ฝ่าย คือ คามวาสีและอรัญวาสี ฉะนั้น เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีจึงมีราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีมีราชทินนามว่า สมเด็จพระวันรัตน์ องค์ใดมี อายุพรรษามาก องค์นั้นก็จะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช จะเห็นได้ว่า ในพระราชพงศาวดารบางครั้ง สมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บาง สมเด็จพระวันรัตน์บ้าง ต่อมาเมื่อ มีคณะป่าแก้วขึ้นในกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งหัวเมืองบักขี้ไต้ จึงเกิดเป็น 3 คณะ โดยแยกคณะคามวาสี ออกเป็น 2 คณะ คือ คามวาสีฝ่ายชาย และคามวาสีฝ่ายชวา เองตำแหน่งสมเด็จพระวันรัตน์ไปเป็น

¹ อัฐุกรรมปัญหาของสมเด็จพระเพทราชา (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464), หน้า 1 - 2.

² สันต์ ท. โกมลบุตร (ผู้แปล), เล่าเรื่องกรุงสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506), หน้า 82.

เจ้าคณะใหญ่คามวาสีฝ่ายชาย ส่วนคามวาสีฝ่ายช้วนันมีสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าคณะใหญ่ตามเดิม และตั้งนามเจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสีใหม่ว่า พระพุทธาจารย์ (เปลี่ยนมาเขียนเป็นพระพุทธานจารย์ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์)¹

ส่วนนามสมเด็จพะอริยวงศญาณนั้นปรากฏขึ้นภายหลังสมัยสมเด็จพะมหาธรรมราชา สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า นามนี้เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพะเจ้าเอกทัศ กล่าวคือใน พ.ศ. 2296 สมัยสมเด็จพะเจ้าบรมโกศ ทรงกับสมัยของพระเจ้ายกทิศิรราชสิงห์แห่งลังกา พระเจ้ายกทิศิรราชสิงห์ทรงเห็นว่า ครั้งนั้นลังกาสิ้นสมณวงษ์เพราะเสียเมืองแก่พวกมิชชานธิฐี ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะตั้งสังฆมณฑลให้กลับมีขึ้นอย่างเดิม จึงทรงแต่งราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามากรุงศรีอยุธยา ทูลขอพระมหาเถระกับคณะสงฆ์ออกไปให้บรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงห์พ สมเด็จพะเจ้าบรมโกศโปรดให้อารักขาพระราชาคณะ 2 องค์คือ พระอุมาพิทักษ์พระอริยมุนีและพระสงฆ์อีก 12 รูปออกไปลังกาคามพระราชประสงค์ของพระเจ้ายกทิศิรราชสิงห์ ต่อมาใน พ.ศ. 2303 ในสมัยสมเด็จพะเจ้าเอกทัศ พระอริยมุนีกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยา ส่วนพระอุมาพิทักษ์แห่งลังกา พระอริยมุนีทำประโยชน์ให้กับวงการพระพุทธศาสนา มาก ไปอยู่ลังกาถึง 7 ปี ได้ความรู้และขนบธรรมเนียมลังกามาเผยแพร่ สมเด็จพะเจ้าเอกทัศทรงมีพระคำริว่า สมควรที่จะพระราชทานเกียรติยศเป็นอย่างสูง ทรงตั้งพระอริยมุนีเป็นสมเด็จพะสังฆราช แต่เพื่อให้คงนามตามที่ปรากฏเกียรติยศอยู่ในลังกาทั่วไป จึงทรงตั้งราชทินนามสมเด็จพะสังฆราชเป็นสมเด็จพะอริยวงศาสังฆราชาธิบดี อนุโลมตามนามเดิมที่เรียกว่า พระอริยมุนี ฉะนั้นนามสมเด็จพะอริยวงศาสังฆราชจะมีเป็นครั้งแรกในคราวนี้เอง และเป็นแบบต่อมาที่กลายเป็นสมเด็จพะอริยวงศญาณ ต่อมาในรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เปลี่ยนเป็นสมเด็จพะอริยวงศาตถญาณ²

ฉะนั้น ในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา พระสงฆ์จึงแบ่งออกเป็น 3 คณะ และมีเจ้าคณะใหญ่ ดังนี้คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือหรือคณะคามวาสีฝ่ายชวา คือ สมเด็จพะอริยวงศา อยู่วัดมหาธาตุ

¹ สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 21.

² สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 23.

เจ้าคณะใหญ่คณะใต้หรือคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คือ สมเด็จพระวันรัตน์อยู่วัดป่าแก้ว และเจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสี (ต่อมาเรียกคณะกลาง) คือ พระพุทฺธทวารวดี อยู่วัดโบสถ์ราชเคหะ¹ ส่วนสมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์นั้น ปรากฏในสมณศักดิ์ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ว่าเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ แต่เวลาที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณเป็นเจ้าคณะใหญ่ สมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์ ก็เป็นเพียงเจ้าคณะผู้ช่วย² สมณศักดิ์สมัยกรุงศรีอยุธยาแบ่งเป็น 3 ชั้น คือสมเด็จพระสังฆราช พระสังฆราชคณะ และพระครู

สมเด็จพระสังฆราช เป็นตำแหน่งสังฆปริณายกชั้นสูงสุด เริ่มปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยนี้ สมัยสุโขทัยเรียกสังฆปริณายกชั้นสูงสุดว่าพระสังฆราช เหตุที่ใช้คำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" นำหน้า "พระสังฆราช" สมเด็จพระมหารัชมงคลมุนีราชูปถัมภ์สันนิษฐานว่า คำนี้รับมาจากเขมร เพราะในเวลานั้นเขมรอยู่ใกล้ชุกชุมหรือชุกชุมมากกว่ากรุงสุโขทัย เมื่อไทยที่เขมรได้ก็กวาดต้อนผู้คนเข้ามากรุงศรีอยุธยา และรับขนบธรรมเนียมประเพณีเขมรตลอดจนศัพท์ภาษามาใช้คำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" นี้เป็นคำเขมร ไทยนำมาใช้นำหน้าสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระสังฆราช³

สมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงศรีอยุธยามีคราวละองค์เดียว ถือเป็นตำแหน่งสูงสุดในคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ตลอดไปทั่วหัวเมืองต่าง ๆ ไม่จำกัดเฉพาะแต่ในเขตราชธานี ส่วนตามเมืองใหญ่น้อยก็ยังคงมีพระสังฆราชหรือพระสังฆราชา และพระครูปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมืองตามลำดับ เช่นเดียวกับสมัยกรุงสุโขทัย แต่พระสังฆราชและพระครูของทุกเมืองต้องมาขึ้นกับสมเด็จพระสังฆราชในเมืองหลวง ซึ่งเป็นมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาเขต

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เนื่องจากมีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สูงสุดเพียง 2 องค์ คือ สมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์ เจ้าคณะคามวาสี และ สมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าคณะอรัญวาสี ฉะนั้นใน 2 องค์นี้ หากองค์ใดมีอายุพรรษามากกว่าก็ได้รับแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ต่อมาเมื่อมีชื่อพิเศษสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชคือ "สมเด็จพระอริยวงศ์" หรือ "สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี" ดังกล่าวแล้ว ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราช จึงได้รับแต่งตั้ง

¹ พระพนวาลุส (อ้อน), ทำเนียบสมณศักดิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445), หน้า 1.

² ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2514), หน้า 16.

³ สมเด็จพระมหารัชมงคลมุนีราชูปถัมภ์, เรื่องเดิม, หน้า 18.

ในราชทินนามนี้เรื่อยมา แต่สันนิษฐานว่า คงไม่แน่นอนเสมอไป เพราะบางครั้ง สมเด็จพระสังฆราช ก็ใช้นามเดิมว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ หรือสมเด็จพระวันรัตน์

สังฆปริณายกชั้น รองจากสมเด็จพระสังฆราชคือ พระสังฆราชคณะ (ต่อมาเรียกพระสังฆราชา คณะ) หมายถึง พระสังฆราชที่เป็นประมุขปกครองพระสงฆ์ในหัวเมืองใหญ่ ๆ และหมายถึง พระครู ที่เป็นผู้ช่วยสมเด็จพระสังฆราชปกครองพระสงฆ์ในเขตราชธานี กล่าวคือ เดิมในสมัยกรุงสุโขทัย พระครู เป็นพระสังฆปริณายกรองมาจากพระสังฆราช ในหัวเมืองใหญ่เมืองหนึ่งอาจมีพระครูหลายองค์เป็นผู้ช่วย พระสังฆราช แต่ในเมืองเล็ก ๆ มีพระครูองค์เดียวเป็นประมุขสงฆ์ของเมืองนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตำแหน่งพระครูยังคงเป็นไปตามเดิม แต่พระครูที่อยู่ในราชธานีมีหน้าที่ปกครองพระสงฆ์ต่างชาติด้วย เช่นพระสงฆ์มอญและลาว เป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์ที่จะยกย่องตำแหน่งพระครูใน ราชธานีให้มียศสูงขึ้นเท่ากับพระสังฆราชตามเมืองใหญ่ จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระสังฆราชคณะ หรือที่ เรียกว่าพระราชาคณะในปัจจุบัน¹

สังฆปริณายกชั้นต่ำสุดในสมัยนี้คือ พระครู ผู้เป็นประมุขสงฆ์ในเมืองเล็ก ๆ ทั่วไป หมายความว่า พระสังฆราช หรือพระสังฆราชาประจำเมืองนั้น ๆ มียศเป็นเพียงพระครูเท่านั้น

ฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่า สมณศักดิ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยานี้ผิดแผกไปจากสมัยกรุงสุโขทัย คือ มีตำแหน่งสังฆปริณายกชั้นสูงสุดเพียงองค์เดียว เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช และมีตำแหน่งที่ยกย่อง ขึ้นเป็นพิเศษคือ พระสังฆราชคณะ ส่วนตำแหน่งพระสังฆราชและพระครูตามหัวเมืองใหญ่น้อยคงเป็นไป ตามแบบกรุงสุโขทัย

อำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงศรีอยุธยา มีมากกว่า สมัยกรุงสุโขทัย เพราะสมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจบังคับบัญชาได้ตลอดทุกหัวเมืองทั่วประเทศ มี อำนาจเหนือพระสังฆราชของทุกเมือง อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระสังฆราชก็ได้ทรงมีอำนาจโดยเด็ดขาด ต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ยังคงอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดิน แต่มีบางครั้งที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอิทธิพลต่อพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติตามคำแนะนำ ของสมเด็จพระสังฆราช เช่น ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงกระทำยุทธหัตถีมีชัยชนะแก่ พระมหาอุปราชาจากศัตรูพม่า ใน พ.ศ. 2135 ระหว่างสงครามปรากฏว่า พวกนายทัพนายกองที่ตาม เสด็จในทัพของพระองค์ติดตามไปไม่ทัน ปล่อยให้พระองค์และสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงกระทำ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

ยุทธหัตถีกับข้าศึกตามลำพัง เมื่อสิ้นศึกแล้วทรงพระพิโรธพวคนายทัพนายกองเหล่านั้น มีพระบรมราชโองการให้ประหารชีวิต ต่อมาสมเด็จพระวันรัตน์วัดป่าแก้วและพระราชาคณะ 25 รูป เข้ามาถวายพระพรถามข่าวพระราชสงคราม เมื่อทราบว่าพวคนายทัพนายกองจะต้องถูกลงทัณฑ์ จึงถวายพระพรว่ากาารที่พระองค์ทรงกระทำยุทธหัตถีมีชัยชนะแก่ข้าศึกตามลำพังพระองค์เดิวนั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ พระเกียรติยศจะแผ่ไพศาลไปทั่วทุกประเทศ ถ้าพระองค์ทรงกระทำยุทธหัตถีโดยมีนายทัพนายกองช่วยป้องกันแล้ว พระปรีชาสามารถก็จะไม่ปรากฏเด่นชัด สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงปิตินี้ในคำถวายพระพรของสมเด็จพระวันรัตน์ และทรงคลายพระพิโรธ สมเด็จพระวันรัตน์จึงขอพระราชทานโทษคนเหล่านั้น พระองค์ทรงยกโทษให้ตามคำขอพระราชทานของสมเด็จพระวันรัตน์ แต่ทรงให้คนเหล่านั้นไปตีเมืองตะนาวศรีและเมืองทวายเพื่อเป็นการแก้ตัวก่อน¹

สมัยกรุงศรีอยุธยา มีเมืองต่าง ๆ ที่มีสิ่งขลังหรือประมุขสงฆ์ เป็นพระสังฆราชาหรือพระสังฆราช 8 เมือง และมีราชทินนามของพระสังฆราชาเหล่านั้นดังนี้²

- | | |
|--------------------|--|
| 1. เมืองพิษณุโลก | พระสังฆราชา |
| 2. เมืองสุโขทัย | พระสังฆราชา |
| 3. เมืองนครราชสีมา | พระครูวิบูลย์กิจวิจิตรมุนี ที่สังฆราชา |
| 4. เมืองสวางคบุรี | พระครูสวางคมุนี ที่สังฆราชา |
| 5. เมืองลพบุรี | พระครูปัญญามหาศีลสุนทร ที่สังฆราชา |
| 6. เมืองราชบุรี | พระครูพิบูลย์เกียรติ ที่สังฆราชา |
| 7. เมืองเพชรบุรี | พระครูสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา |
| 8. เมืองจันทบุรี | พระครูสังฆราชา |

¹ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน

(พระนคร : กาวหนา, 2507), หน้า 213 - 15.

² สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 39.

ตำแหน่งสังฆปริณายกและการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงธนบุรี

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียเมืองแก่พม่าครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 2310 แล้ว บ้านเมืองอยู่ในสภาพระส่ำระสาย เกิดความยุ่งเหยิงทั้งทางพระราชอาณาจักรและทางพระพุทธจักร สังฆมณฑลมิได้รวมกันมั่นคงเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา วิชาอารามอุกพม่าเผา พระสงฆ์แตกแยกกระจัดกระจายไปตามที่ต่าง ๆ ทางพากันหลบหนีภัย บางองค์หนีไปอยู่ตามหัวเมืองไกล ๆ เพื่อให้รอดพ้นจากภัยสงคราม เป็นเหตุให้เกิดความวิปริตต่าง ๆ ขึ้นในคณะสงฆ์ คณะสงฆ์สมัยนี้จึงเสื่อมโทรมมากที่สุดอีกครั้งหนึ่ง แม้แต่ในกรุงเองก็แตกความสามัคคี แบ่งเป็นหลายพวกเพื่อคิดตั้งกันเป็นอิสระ พระสงฆ์มีส่วนร่วมด้วย เช่น พระสังฆราชา เจ้าคณะเมืองสวางคบุรี ก็เป็นหัวหน้าพวกหนึ่งด้วย ในที่สุดเหตุการณ์ต่าง ๆ จึงส่งผลเมื่อพระยาวิเชียรปราการ (สิน) ได้รั้งขณะพวกอื่นตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี สถาปนาพระองค์เป็นพระเจ้ากรุงธนบุรี¹

ในระยะแรกของสมัยนี้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงจัดการเกี่ยวกับฝ่ายพระราชอาณาจักรเรียบร้อยแล้ว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ทรงพยายามจัดการคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ให้เข้ารูปเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ทรงให้สืบเสาะหาพระภิกษุสงฆ์ทรงคุณธรรมทั่วทุกแห่ง แต่ไม่ปรากฏว่าได้พบพระราชาคณะสมัยกรุงศรีอยุธยาเลยสักองค์เดียว ในที่สุดพระองค์ทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมคาเป็นสมเด็จเจ้าพระสังฆราช สมเด็จเจ้าพระสังฆราชสมัยนี้มี 3 องค์ ซึ่งแต่เดิมทุกองค์เป็นเพียงพระอาจารย์มิได้เป็นพระราชาคณะ

องค์ที่ 1 คือ สมเด็จเจ้าพระสังฆราช (กั) เดิมเป็นอาจารย์ที่อยู่วัดประดู่ กรุงศรีอยุธยา ไม่ปรากฏรายละเอียดใด ๆ เกี่ยวกับสมเด็จเจ้าพระสังฆราชของกันี้

องค์ที่ 2 คือ สมเด็จเจ้าพระสังฆราช (ศรี) เดิมเป็นพระอาจารย์ศรี อยู่วัดพนัญเชิง กรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อกรุงแตกได้หนีไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช แต่ไม่ปรากฏว่าอยู่วัดใด ต่อมาใน พ.ศ. 2312 เมื่อสมเด็จเจ้าพระจากกรุงธนบุรีทรงยกกองทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช จึงได้พบและทรงอาราธนามาครองวัดบางหัวใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) แล้วทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าพระสังฆราช ในปลายรัชกาล สมเด็จเจ้าพระสังฆราชของกันี้ถูกถอดออกจากตำแหน่ง เพราะไม่เป็นที่สัพพระราชอัชฌาศัยของพระองค์ ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาให้เป็นสมเด็จเจ้าพระสังฆราช องค์สกลมหาสังฆปริณายกตามเดิมอีกครั้งหนึ่ง

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : โรงพิมพ์ศิวนร, 2511), หน้า 619.

องค์ที่ 3 คือ สมเด็จพระสังฆราช (จีน) เดิมคือพระครูสุวรรณนิราชมหาบุรุษ เจ้าคณะเมืองระยอง แต่มาในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องถูกลดยศลงมาเป็นเพียงพระธรรมนิราชมหาบุรุษว่าที่พระวันรัตน์

จะเห็นได้ว่าตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงธนบุรีนี้มีลักษณะที่แปลกไปจากสมัยกรุงศรีอยุธยา แม้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายามฟื้นฟูการคณะสงฆ์ให้มั่นคงเหมือนครั้งกรุงเก่าก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถจะทำได้ ทั้งนี้เพราะขาดพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ จะเห็นได้จากการตั้งสมเด็จพระสังฆราชในสมัยกรุงศรีอยุธยา ผู้จะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชเดิมต้องเป็นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 2 คณะ คือ สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (บางครั้งเป็นสมเด็จพระอริยวงศ์) เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขาว และสมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขาว องค์ใดมีอายุพรรษาแก่กว่าก็จะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงศรีอยุธยาต้องเป็นผู้ทรงสมณศักดิ์สูง มีความรู้ความสามารถในการปกครองคณะสงฆ์ และเป็นผู้ทรงคุณธรรม ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระสังฆราชองค์ใดถูกถอดจากสมณศักดิ์แต่ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระสังฆราชมิได้เลือกมาจากพระราชาคณะทั้ง 2 ตำแหน่ง เพราะไม่มีตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงธนบุรีเป็นไปตามพระราชอัชฌาศัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อทรงโปรดพระสงฆ์องค์ใดก็ทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อไม่ทรงพอพระราชหฤทัย ก็ทรงถอดเสียจากตำแหน่งโดยหาความผิดมิได้ ฉะนั้นจึงมีความแตกต่างระหว่างสมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงธนบุรีกับกรุงศรีอยุธยา

อำนาจของสมเด็จพระสังฆราชในสมัยนี้ สันนิษฐานว่าคงมีน้อยเต็มที่ เพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคุมอำนาจไว้เพียงพระองค์เดียว ทรงใช้อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์โดยเด็ดขาด โดยเฉพาะในตอนที่ปลายรัชกาลแล้วทรงสำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบัน ทรงบังคับให้พระสงฆ์กราบไหว้ เมื่อพระสงฆ์ไม่ปฏิบัติตามก็จะถูกลงโทษอย่างหนัก¹ อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระสังฆราชในสมัยนี้ไม่มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์เลยก็เป็นได้

ในตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพยายามจัดการคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ยังไม่ทันที่กิจการคณะสงฆ์จะเป็นไปในรูปเดิม ก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน การคณะสงฆ์จะกลับฟื้นฟูและเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : โรงพิมพ์ศิวนคร,